

Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850. do 1857. godine

Autor raspravlja o počecima moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji. Zakonske, organizacijske i institucijske osnove tog početka ne padaju tek 1857. godine, već 1850/51. godine. Kako ćemo vidjeti, da nije bilo te zakonske/institucionalne organizacije svih tih godina, od 1851. do 1856./57. godine, ma koliko te organizacijske osnove, kad je riječ o počecima moderne historijske statistike u hrvatskoj sredini, bile skromne, nema sumnje da se u Hrvatskoj i Slavoniji ne bi mogao provesti prvi opći moderni popis stanovništva 1857. godine. O svemu tome, uz opsežnu građu o »Popisu naroda 1849. godine« i o popisu stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine, opširnije u posebnim knjigama. To je izuzetno dragocjena povijesna građa. Autor smatra da tu historijsku statistiku, uz druge izvore, moramo proučavati analitičkom, kvantitativnom i komparativnom metodom.

Ključne riječi: moderna statistika, Habsburška monarhija, popisi stanovništva, Hrvatska

1. Početak moderne statistike u Habsburškoj monarhiji

Početak *predmoderne statistike* zapravo nastaje onda kada se država, iz mnogih razloga, više ne oslanja na podatke o stanovništvu koje daju svećenici na temelju matičnih knjiga, knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih jer su ti podaci bili vrlo oskudni. Uz to, oni tu evidenciju – kako se pokazalo – nisu vodili pažljivo. A državi je bilo nužno: da odredi točan broj cjelokupnog stanovništva, njegovu dob, vjersku i pokrajinsku i kulturnu i rodnu identifikaciju, te stanje i razvoj privrede. Napose zbog određenja poreza i vojne obaveze. *Moderna statistika* nastaje onda kada država organizira institucije (centralne i pokrajinske statističke urede) koje (1) provode sustavno prikupljanje mnogih pojava koje se tiču života stanovništva i države u cjelini i (2) vrše preradu i objavljivanje tih statističkih podataka u godišnjacima i brojnih publikacijama. U Habsburškoj monarhiji taj početak moderne statistike najavio je sjajni

godišnjak 1828. godine: *Tafeln zur Statistik der oesterreichische Monarchie*.¹ Uz to, ta je modernizacija statistike vezana (1) uz proces organizacije moderne države i (2) uz organizaciju i rad internacionalnih kongresa koji se pedesetih i šezdesetih godina 19. stoljeća održavaju i u Monarhiji.

Na početku ove rasprave nužno je unijeti razliku između ta dva pojma i istaći njihovu međusobnu povezanost. U drugoj spomenutoj raspravi, koju ovdje objavljujem, objasnio sam i taj pojam i donio opsežnu bibliografiju i izvore. Stoga sada i o tome ukratko:

a) *Historijska statistika* – obuhvaća cjelokupnu statističku građu koja je nastala na nekom prostoru, u nekom razdoblju; riječ je (1) o organizaciji sustavnog prikupljanja i (2) stalnom objavljivanju svih statističkih podataka koji se tiču života stanovništva i neke države: iz primarne privrede (poljoprivrede, stočarstva, ribarstva itd.) i industrijske privrede, količine i kvalitete produktivnosti, novčarskih institucija, zdravlja, školstva, prometa itd.

b) *Historijska demografija* – je dio historijske statistike, a obuhvaća sve aspekte koji se tiču broja stanovništva, njihova života, dobne strukture, školstva i obrazovanja itd.

Kada je riječ o predmodernoj i modernoj statistici, koju provodi i organizira državna uprava, malo je i izvora i kvalitetnih radova koji se bave samo užom demografijom, samo dakle temama koje se tiču stanovništva, jer ta građa historijske statistike (objavljena i arhivska) pruža mnoge mogućnosti komparativnog istraživanja. Užom demografijom bave se uglavnom radovi koji su utemeljeni na građi matičnih knjiga, jer one ne pružaju veće mogućnosti istraživanja, budući da sadrže malo drugih podataka o životu stanovništva. Na drugoj strani, građa iz historijske statistike, koju je u dugome razvoju njezine modernizacije (prikupljanja, obrade i prezentiranja višestruke statističke građe) organizirala država i državne institucije, pruža, s vremenom sve više, napose od druge polovice 19. stoljeća dalje, izvanredne mogućnosti komparativne analize mnogih aspekata koji se tiču života stanovništva i države.²

Ako imamo dakle na umu sve te silne podatke koje nam pruža moderna historijska statistika, tada nije dobro baviti se samo historijskom demografijom, i ne uzeti u obzir mnoge druge pojave koje se tiču života stanovništva, točnije mnogobrojnih aspekata koje sadrži golema građa iz historijske statistike. Ta je građa veoma dragocjena za sve aspekte života i stanovništva i države u cjelini. Prema tome, uskom historijskom demografijom, iz razdoblja 19. i 20. stoljeća, ne možemo se baviti

1 O svemu tome u mojoj drugoj raspravi na ovom mjestu. U njoj se nalazi opsežna bibliografija, popis građe i pregled modernizacije statistike u Monarhiji. Ovdje sve to, zbog ograničenog prostora, ne ponavljam. O razvoju statistike u Monarhiji ima vrlo mnogo radova. No, o tome na drugom mjestu.

2 Usp. o istraživanju povijesne demografije u Hrvatskoj: V. Stipetić i N. Vekarić, *Povijesna demografija Hrvatske*, Zagreb – Dubrovnik 2004.

uspješno ako je ne promatramo metodom komparacije i kvantitativnom analizom, u širem okviru historijske statistike. Tako su radili svi oni koji su se bavili tim problemima od samog početka razvoja predmoderne statistike, a od moderne napose. Brojne edicije i knjige, koje izlaze od kraja 18. i početka 19. stoljeća dalje, slijede tu komparativnu metodu. Već prvi godišnjak koji izlazi u Monarhiji također slijedi tu komparativnu metodu, to je *Tafeln zur Statistik der oesterreichische Monarchie* (izlazi od 1828. do 1868. godine). Zatim tu sjajnu komparativnu metodu slijede svi statistički godišnjaci: *Hof- und Staats-Schematismus österreichischen Kaiserthumes* (1840–1843), *Hof- und Staats-Handbuch österreichischen Kaiserthumes* (1843–1870), *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* (1850–1872), *Statistische Jahrbuch der oesterreichischen Monarchie* (1863–1881), *Oesterreichisches statistisches Handbuch* (1881–1918), sjajna edicija s više svezaka svake godine *Oesterreichische Statistik* (1881–1915), *Statistički godišnjak zemalja ugarske krune* (1895–1915), *Magyar statisztikai közlemények*, časopis *Statistische Monatschrift* (1875–1915) i drugi godišnjaci i svi popisi stanovništva te brojne edicije koje objavljuju svi statistički uredi u Monarhiji, napose austrijski, mađarski, hrvatski i sve brojne knjige u kojima se raspravlja o statističkoj građi.³

U svakom slučaju, tu mnogostruku historijsku statistiku, uz druge izvore, moramo proučavati metodom komparacija i kvantitativne analize na tri međusobno povezane razine: 1) svaku hrvatsku regiju u komparaciji sa drugim hrvatskim pokrajinama; 2) hrvatske pokrajine u komparaciji sa drugim narodima i pokrajinama u Habsburškoj monarhiji i 3) određene probleme i povijesne pojave u komparaciji, koliko je to nužno za šire objašnjenje, s drugim područjima života: privredom (i primarnom i industrijskom), školstvom, zdravstvom, upravom itd. Pritom moramo koristiti i sve objavljene izvore i mnogostruku arhivsku građu o tome.

Na žalost, s tom historijskom statistikom, s tom bogatom povijesnom građom, slabo se koristimo i to: a) s tom objavljenom građom malo i selektivno; b) a s onom koja postoji u arhivima vrlo slabo ili nikako. Te građe u našim i stranim arhivima (za razdoblje od početka 18. stoljeća dalje) ima mnogo. Međutim, kako ćemo vidjeti na ovom primjeru, ta je arhivska građa veoma zanemarena i gotovo posve neiskorištena. Historičari su prije svega pozvani da temeljito istraže i objave tu bogatu građu iz mnogih arhiva, napose oni koji se tim problemima (npr. demografijom) bave, a ipak ne koriste arhivsku građu. U ovom radu donosim rezultate arhivskog istraživanja te građe iz historijske statistike za razdoblje od 1848/49. do 1857. godine, ali, za sada, samo onih izvora koji se tiču Hrvatske i Slavonije. Ovdje valja istaći da u arhivima postoje golema statistička građa o Dalmaciji i Vojnoj krajini. Nužno je započeti i ta istraživanja.

3 Usp. o svemu tome moju drugu spomenutu raspravu objavljenu na ovom mjestu.

2. Početak moderne statistike u hrvatskim pokrajinama

Početak moderne historijske statistike u Hrvatskoj i Slavoniji ne pada 1857. godine već 1850/51. godine. A početak moderne statistike, ponovimo, nastaje onda kada se (1) i zakonski i institucijski organizira sustavno prikupljanje mnogih statističkih pojava i (2) kada se organizira obrada i objavljivanje svih tih statističkih podataka. No, kada je riječ o prikupljanju i obradi i objavljivanju tih statističkih podataka do 1850/51. godine, onda je važno istaći ovo: od svih pokrajina u Habsburškoj monarhiji, samo su Hrvatska i Slavonija bile posve neorganizirane, samo te pokrajine nisu sustavno prikupljale i objavljivale te podatke. Ovdje o tome ukratko.

Kako smo vidjeli, od 1828. godine izlazi edicija *Tafeln zur Statistik der oesterreichische monarchie*. To je sjajan godišnjak. U njemu se, od samog početka, objavljuju mnogi podaci koji se tiču života stanovništva i države: o broju stanovništva, vjeri, privredi, školstvu, zdravstvu, vojsci itd. Sve se to pregledno donosi za cjelokupnu Monarhiju i napose za svaku pokrajinu u toj državi. Donose se podaci za sve pokrajine, samo ne i za Hrvatsku i Slavoniju. U tim preglednim tablicama uvijek stoji: »Ohne Kroatie und Slavonie« (bez Hrvatske i Slavonije). Zašto? Zato, jer samo Hrvatska i Slavonija, kao pokrajine, nisu bile organizirane u tom pogledu: njihove upravne i političke institucije, sve do 1850/51. godine, nisu provele zakonsku zadaću (1) da sustavno prikupljaju statističke podatke i (2) da objavljuju tu statističku građu.⁴

Početak moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji pada u 1850/51. godinu. O tome svjedoče mnogi dokumenti koje ovdje donosim. O tome sam pronašao golemu arhivsku građu koju ću, u suradnji s asistentom M. Rimcem, objaviti u više knjiga. Kako ćemo vidjeti, da nije bilo zakonske i institucijske organizacije (sustavnog prikupljanja i obrade statističkih podataka, koje pokreću nove upravne i političke institucije, kotarevi i županije i Banska vlada) od 1850/51. sve do 1856/57. godine, sigurno je da se u Hrvatskoj i Slavoniji ne bi mogao organizirati prvi opći moderni popis stanovništva 1857. godine.⁵

U tim statističkim godišnjacima (*Tafeln zur Statistik i Mitheilungen*, ali i u brojnim drugim edicijama, u Monarhiji i izvan nje) uvijek se objavljuju mnogi podaci iz Dalmacije, Vojne krajine i Istre. A to znači da je u tim hrvatskim pokrajinama postojala organizacija (i institucijska i zakonska) prikupljanja i obrade statističkih

4 Usp. o tome statistički godišnjak *Tafeln zur Statistik der oesterreichischen Monarchie*, od 1828. do 1851. godine, te sjajni statistički časopis *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* 1850-1852.

5 Usp. o tome: *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* od 1850. do 1860. godine; *Zemaljsko-zakonski i vladin list za krunovinu Hrvatsku i Slavoniju* od 1850. do 1860. godine; *Hof- und Staats-handbuch des Kaiserthumes Oesterreich* od 1848. do 1860. godine; *Hof- und Staats-schematismus österreichischen Kaiserthumes* od 1848. do 1860. godine. O tome svjedoči i brojna arhivska građa koju ću objaviti u knjigama o popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1849. i 1851. te od 1851. do 1856/57. godine.

podataka. O tome svjedoče mnogi dokumenti.⁶ Ovdje međutim neću ulaziti u analizu početaka i razvoja statistike u tim pokrajinama. To ću uraditi prilikom objavljivanja popisa stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji 1849., te 1850. i 1851. godine. Riječ je o tri popisa. To je veoma dragocjena povijesna građa.

3. O popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine u historiografiji

Ključne obavijesti o popisu stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine i o utemeljenju »službene statistike« u tim hrvatskim pokrajinama prije 1857. godine, i uopće prije osnivanja Statističkog ureda u Zagrebu 1875. godine, donosi već *Statistički ljetopis za godinu 1874.*, koji je izdao taj isti Statistički ured Zemaljske vlade Kraljevine Dalmacije, Slavonije i Hrvatske.⁷ Veoma su važne te obavijesti. Upoznajmo ih ovdje jednim dijelom u ovom citatu: »Službena statistika djelovala je u Hrvatskoj i Slavoniji i hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini, i prije već, nego li što se za nju u zemlji stvorio poseban organ. Razne upravne oblasti (u Hrvatskoj i Slavoniji; P. K.) sabirahu statističke podatke za posebne svoje administrativne svrhe. Centralni statistički uredi države, i to do 1867. godine c. Kr. Centralna statistička komisija u Beču, a od 1867. godine kr. Ugarski statistički ured u Budimpešti dobivahu iz Hrvatske i Slavonije iskaze, što su ih u ustanovljenih za to razdoblje sastavljale razne oblasti i zavodi u zemlji, a napokon izvadjahu se u Hrvatskoj i Slavoniji od dobe do dobe velike statističke operacije, da budu osnovom daljnjoj radnji oko službene statistike.«⁸

Taj ljetopis svjedoči (1) da su »razne upravne oblasti« (županije, kotarevi, općine, gradovi, škole, sudovi, bolnice, vojne oblasti i druge upravne i političke institucije) u Hrvatskoj i Slavoniji, od 1851. do 1857. godine »sabirale statističke podatke« svake godine i (2) da su te statističke podatke slale centralnom bečkom statističkom uredu. Te obavijesti potvrđuju moja istraživanja. U više fondova u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, ali i u tadašnjim brojnim publikacijama, pronašao sam mnogo takvih statističkih izvještaja.

Kratke obavijesti o tom popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1850/51. godine donose zatim, u svojim uvodnicima, sve edicije o popisu stanovništva u tim pokrajinama od 1880. i 1890. i 1900. i 1910. godine. Međutim, to su vrlo šture obavijesti.⁹

6 Usp. o tome: *Tafeln zur statistik*, te *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik*.

7 *Statistički ljetopis za godinu 1874*, Zagreb 1876.

8 Isto, Uvod, str. VIII.

9 *Popis žiteljstva i stoke od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1883; *Popis žiteljstva i stoke od 31. XII. 1890. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1892; *Popis žiteljstva od 31. XII. 1900. u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1914.

Nakon dragocjenih podataka koje je donio *Statistički ljetopis za godinu 1874.*, trebalo je u arhivima potražiti te dokumente i ta statistička izvješća i objaviti ih, jer oni, osim sumarnih podataka, nikada nisu objavljeni. No, to se nije dogodilo. Krajem 19. stoljeća F. Vrbanić je donio kratke vijesti o popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1850/51. godine. Smatra da je popis započeo 1850., a završen početkom 1851. godine. O njemu zaključuje ovo: »Rezultati ovoga popisa nijesu međutim bili povoljni, u jednu ruku za to, jer se je sam posao popisivanja odviše dugo otezao (dovršen je istom u početku g. 1851.), a u drugu s toga, jer su se još osjećale posljedice prijašnjih ratnih godina«. ¹⁰ To je o popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine, iako usput i vrlo šturo, ponovio i Vl. Serdar. U uvodu rada, raspravljajući o popisima stanovništva prije prvog općeg modernog popisa iz 1857. godine, zaključio je da su »rezultati« popisa iz 1850/51. godine »bili slabi, jer je popis dugo trajao i jer su se još osjećale posljedice proteklih godina«. ¹¹ Prema tome, ni on nije išao u arhiv i potražio te dokumente.

Još je porazniju ocjenu o popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1850/51. godine dao njemački historičar W. Kessler 1981. godine. Smatra da je taj popis iz 1850. godine, zbog načina popisivanja stanovništva, posve neupotrebljiv. ¹² Naravno da to ne stoji.

Tek je M. Gross pronašla u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu dio tog popisa stanovništva Hrvatska i Slavonije iz 1851. godine i jedina ga do sada analizirala. ¹³ Dok neki, kao W. Kessler, drže da se taj popis vršio 1850. godine, M. Gross s pravom ističe da se taj popis proveo 1851. godine. Dok Kessler drži da je on neupotrebljiv, M. Gross je zaključila da, uza sve rezerve, historičari moraju uzeti u obzir taj popis stanovništva iz 1851. godine. Iz njezine se knjige jasno vidi da je u tom Arhivu pronašla dio građe o tome. Ali je jasno i to da je koristila mali dio te građe. I doista, ona je (1) donijela samo sumarni pregled stanovništva Hrvatske i Slavonije 1851. godine i (2) koristila je mali dio fondova u kojima se nalazi ta bogata građa. Nije koristila fondove hrvatskih županija te fondove hrvatskih i slavonskih kotareva i pokrajinskih arhiva u kojima se nalaze mnogi ti dokumenti. Ali je u svemu tome unijela i dosta nejasnoća, napose što se tiče i brojnosti i strukture stanovništva, a napose što se tiče popisa narodnosti. ¹⁴

10 F. Vrbanić, *Jedno stoljeće u razvoju broja žiteljstva Hrvatske i Slavonije*, *Ekonomski spisi*, Zagreb 2005, 236-37.

11 Vl. Serdar, Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857, *Statistička revija* 1957, str. 197-207.

12 W. Kessler, *Politik, Kultur und Gesellschaft in Kroatien und Slawonien in der ersten Haelfte des 19. Jahrhunderts*, Munchen 1981, 119.

13 M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860*, Zagreb 1985, str. 27-59.

14 O tome više u drugoj knjizi o izgradnji moderne nacije i etničkim strukturama u Hrvatskoj za koju sam, u mnogim arhivima, pronašao brojne i raznovrsne dokumente o tome. To je veoma zahtjevna tema.

Od tada je jasno da svi oni koje kane pisati o popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1851. godine, i o historijskoj statistici u razdoblju od 1850. do 1857. godine, moraju u arhivima potražiti te dokumente, a ne koristiti samo objavljene izvore. No, to se ni sada nije dogodilo. B. Vranješ-Šoljan je o popisu stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine uglavnom ponovila gledište M. Gross. Ništa nije donijela novog niti je potražila arhivsku građu.¹⁵ A arhivske građe o tome, kako ćemo vidjeti i u ovom prilogu, ima mnogo. Zato ni njezino tumačenje značenja tog popisa iz 1851. godine, kao i određenje narodnosti, a to je, kako je rečeno, ponavljanje gledišta M. Gross, nije utemeljeno na povijesnim izvorima. Kada o tome raspravlja, historičar mora poznavati (1) i objavljenu i arhivsku građu, (2) brojne izvore o tome, a njih ima mnogo, (3) rasprave i teorije o tome u prošlosti i (4) primijeniti komparativnu metodu.

U svakom slučaju, znanstveno nije opravdano, štoviše za znanost je štetno, da popise stanovništva koji su u Hrvatskoj, i Slavoniji, i Dalmaciji, i Vojnoj krajini provedeni (iz raznih potreba) od sredine 18. do sredine 19. stoljeća, a tih popisa ima dosta, i to je veoma vrijedna arhivska povijesna građa, uspoređujemo s metodama koje su primijenjene prilikom prvog općeg modernog popisa stanovništva u Habsburškoj monarhiji 1857. godine. Raniji popisi stanovništva, ma koliko, u odnosu na popise od 1857. godine dalje, bili manjkavi, za svako razdoblje imaju svoju veliku povijesnu vrijednost. Zbog tog stalnog zanemarivanja, ta brojna vrijedna arhivska statistička građa još uvijek nije sustavno ni istražena ni objavljena niti analizirana.

Ovdje je nužno napomenuti slijedeće. U našim i stranim arhivima postoji obimna statistička građa koja se odnosi na sve hrvatske pokrajine, napose građa o različitim popisima stanovništva i stoke te katastarske i porezne knjige, u kojima se nalaze dragocjeni podaci iz historijske statistike, i to od početka 18. stoljeća, a napose od sredine 18. do sredine 19. stoljeća, ali i za kasnije razdoblje. Sve je to uglavnom nedovoljno istraženo. Napose je, što se tiče našeg predmeta ovdje, neistraženo razdoblje od 1850. do 1857. godine.

4. Utemeljenje moderne statistike u Hrvatskoj i Slavoniji od 1850/51. do 1856./57. godine

U Hrvatskoj i Slavoniji 1850/51. godine, kao i u svim pokrajinama Habsburške monarhije, položeni su i zakonski i institucijski temelji za početak sustavnog prikupljanja statističke građe. Sve je to u skladu s počecima modernizacijskih procesa

15 B. Vranješ-Šoljan, »Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857. godine: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja«, *Časopis za suvremenu povijest* br. 2, 2008, 517-44. To isto ponovila je i u knjizi: B. Vranješ-Šoljan, *Stanovništvo Banske Hrvatske: Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910. godine*, Zagreb 2009.

u Monarhiji na svim područjima života. Ovdje o tome ukratko. Revolucionarne 1848/49. godine srušen je feudalni poredak: i pravi, i politički, i državni, i institucionalni. To je početak velikih promjena u toj zajedničkoj državi. Te su promjene i izgradnja novoga poretka (i pravnog, i upravnog, i institucijskog, i privrednog i obrazovnog, i svakog drugog) nastajale veoma sporo. Osobito je spor bio proces transformacije tradicionalnog života stanovništva. U svakom slučaju, iako feudalni poredak 1848/49. godine prestaje, iako nastaju modernizacijski procesi, kao procesi dugoga trajanja, neosporno je da se tradicionalni život stanovništva (masovni život stanovništva na selu, masovna nepismenost ljudi, loši uvjeti njihova stanovanja i prehrane, loša liječnička zaštita stanovništva, slaba produktivnost, slabe ili nikakve komunikacije, opća zaostalost itd.) vrlo sporo mijenja.¹⁶

Za našu je raspravu ovdje nužno imati na umu da modernizacijski procesi tada nastaju, da ih provodi država i državna uprava i da se od samog početka, zakonskom regulativom, nalaže organizacija prikupljanja mnogih statističkih podataka u svim pokrajinama Monarhije, a time i u Hrvatskoj i Slavoniji. O tome svjedoče mnogi dokumenti: i zakonske osnove i brojni statistički izvještaji koje sam pronašao u arhivima. Mnoge ću te dokumente objaviti.

O zakonskim osnovama. Zakonske osnovice koje su za cijelu Monarhiju done-sene 1849. i napose 1850. godine, morale su stupiti na snagu od 1. siječnja 1851. godine.¹⁷ Nas ovdje posebno zanima zakon o stalnom popisivanju stanovništva. Tu zadaću u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i u cijeloj Monarhiji, dobile su nove građanske političke oblasti: općine, kotarevi i županije. Evo tog zakona, potpisanog 7. travnja 1850. godine:

»Carska naredba u obziru naputka za političke oblasti za Hèrvatsku i Slavoniju.

Djelokrug političkih oblasti (općina, kotareva, županija)

Pregled o razmierjih i o stanovništvu

§. 41. Skupljanje statističkih data u obće

Uredski načelnici političkih oblastih imaju se starati, da se sakupe i pregledno sastave sve one statističke date o razmierjih stanovništva njihova područja, koje su vriedne da budu poznate upravi, poimenice koliko ima stanovnikah, kako su razdieljeni, koliko ima tko godinah, kakova je staleža, što ima, gdje stanuje, čime se bavi, i koliko plaća poreza. Obsirnia ustanovljenja o tom propisat će osobiti naputci.

16 O procesima modernizacije u Hrvatskoj usp. M. Gross, *Počeci moderne Hrvatske: Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850-1860. godine*, Zagreb 1985.

17 Usp. o tome: *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* za godine 1849. i 1850. i 1851.

§. 42. *Popis (stanovništva)*

Što imaju političke oblasti raditi, kad se ljudstvo popisuje, što biva pomoću načelnikah obćinah, odredjuju popisni propisi.

§. 43. *Knjige rođenih, vienćanih i umèrših (knjige o civilnom staležu)*

*Političke oblasti imaju paziti, da se knjige rođenih, vienćanih i umèrših (knjige o civilnom staležu) po propisih vode. U obziru popravakah u tih knjigah pèrva odlučna oblast jest veliki župan.*¹⁸

Ta je zakonska osnova posve jasna. Takve su zakone o organizaciji novih političkih oblasti, koje su trebale stupiti na snagu početkom 1851. godine, dobile sve pokrajine u Monarhiji i sve upravne institucije.¹⁹ Što je u tome novo i što donose ti propisi? Prvo, kako vidimo, određeno je da upravne i političke oblasti (općine, kotarevi i županije, ali – kako ćemo vidjeti – i škole, i sudovi, i vojska, i policija, i privredne institucije, i bolnice itd.) organiziraju stalno prikupljanje statističkih podataka, napose što se tiče stanovništva. Drugo, da te izvještaje pripremaju i šalju u centralne institucije, a to su od 1851. godine dalje redovito radili. Tih dokumenata ima veoma mnogo. Treće, što je posebno važno, te nove upravne i političke institucije moraju paziti da se redovito i uredno vode knjige rođenih, vjenćanih i umrljih, koje su vodili i vode svećenici.

Nakon toga, od 1851. godine dalje, nakon što je i u Hrvatskoj i Slavoniji organizirano sustavno prikupljanje mnogih statističkih podataka, ta se statistička izvješća, o brojnim podacima iz tih hrvatskih pokrajina, sada objavljuju u centralnim publikacijama: *Tafeln zur Statistik der oesterreichische Monarchie* (od 1851. do 1860. godine); *Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik* (od 1851. do 1860. godine); *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* (1851–1860, posebno za 1854, 1855. i 1856); *Zemaljsko-zakonski i vladin list za krunovinu Hèrvatsku i Slavoniju* (1851–1860); a napose u ediciji *Hof- und Staats-handbuch des Kaiserthumes Oesterreich* (1851–1860, izlazi u pet svezaka, peti je posvećen hrvatskim pokrajinama, a sadrži brojne statističke i druge povijesne podatke o svim pojavama za svaku godinu: o stanovništvu, nacionalnostima, institucijama, činovnicima, liječnicima, nastavnicima i učenicima, školstvu, privredi, zdravstvu itd.; to je sjajan povijesni izvor.); *Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, Wien 1851–1860; *Statistische Uebersicht über die österreichischen Gymnasien*, Wien, za šk. godinu 1851. do 1860, a sadrži: broj učenika u svakom razredu i svakoj školi, njihov nastavni i materinski jezik, nacionalnost, broj nastavnika itd.; *Statistische Uebersicht über die österreichischen Gymnasien und Realschulen*, Wien, za šk. godinu 1865–1871. također sadrži broj učenika u svakoj školi, njihov nastavni i materinski jezik, nacionalnost, broj nastavnika itd.

¹⁸ *Zemaljsko-zakonski i vladni list za krunovinu Hèrvatsku i Slavoniju*, komad VII, 1851, str. 163

¹⁹ Usp. o tome: *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich* za 1850. i 1851. godinu.

To nisu sve edicije i knjige u kojima se tada objavljuju statistički podaci o Hrvatskoj i Slavoniji. To su veoma dragocjeni povijesni izvori za Hrvatsku i Slavoniju, ali i za sve hrvatske pokrajine. Analizirat ću ih na drugom mjestu, jer ovdje nemam dovoljno prostora. No, ono što je važno istaći jest: prvo, ti podaci dokazuju da se u Hrvatskoj i Slavoniji od 1851. godine dalje organiziralo prikupljanje statističkih podataka i (2) da se ti podaci objavljuju u centralnim edicijama. O svemu tome ima mnogo izvještaja u Hrvatskom državnom arhivu, u fondovima: Banskog vijeća, Banske vlade, Hrvatsko-slavonskog namjesništva, županijskih fondova itd.

Kako sam kazao, u arhivima ima dosta raznih statističkih izvještaja o Hrvatskoj i Slavoniji od početka 18. stoljeća, a posebno od sredine 18. do sredine 19. stoljeća i dalje. Te ćemo podatke posebno objaviti. No, do sada se nije znalo da se 1848. godine obavio popis stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji te da se taj popis uputio centralnim statističkim institucijama u Beč. O tom popisu stanovništva obaviti ću dodatna istraživanja i naknadno obavijestiti znanstvenu javnost. Iz tog je razdoblja posebno važan popis stanovništva koji se u Hrvatskoj i Slavoniji obavio 1849. i 1850. i 1851. godine. Upoznajmo to ukratko. Te ćemo popise objaviti.

Pod naslovom *Popis naroda 1849. godine* u Hrvatskom državnom arhivu pronašao sam do sada deset (10) opsežnih knjiga popisa stanovništva.²⁰ Riječ je o »popisu naroda« u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1849. godine koji je proveden u vojne svrhe. O tom se popisu do sada nije pisalo. Za Slavoniju su sačuvani svi kotarevi, sačuvan je dakle popis stanovništva cjelokupne tadašnje Slavonije. Popis stanovništva Hrvatske iz 1849. godine nije tako kompletan, sačuvan je djelomično. No, taj se nedostatak može nadoknaditi s drugim izvorima. Ali vjerujem da ću pronaći i druge knjige koje još nedostaju. Taj smo *Popis naroda 1849. godine* snimili. Objaviti ćemo ga s uvodnom studijom. To su najmanje 2-3 opsežne knjige izvora. Veoma je vrijedna ta povijesna građa. Taj *Popis naroda 1849. godine* sadrži sljedeće rubrike:

- a) *županije, okružja, kotareve, općine i sela – mjesta gdje se vrši popis,*
- b) *ime i prezime »gazde kuća«,*
- c) *broj svih na kuću spadajućih dušah (muško i žensko),*
- d) *broj muškaraca i posebno broj žena,*
- e) *broj svih za djeo sposobnih muškaracah od 20 do 60 godina,*
- f) *za oružje sposobnih od 20 do 40 godina.*
- g) *već u vojsku stavljeni itd.*

Iz tog se popisa naroda u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1849. godine, kako vidimo, mogu istraživati ove pojave i strukture:

20 U Fondovima: Banskog vijeća i hrvatskih županija.

- a) *rodoslovlje,*
- b) *broj stanovnika u Hrvatskoj i Slavoniji 1849. godine,*
- c) *odnos muškaraca i žena, tj. brojno stanje jednih i drugih,*
- d) *strukture obitelji: brojnost i veličinu obitelji,*
- e) *broj sposobnih za rad uopće, u svakom mjestu i u svakoj obitelji napose,*
- f) *broj sposobnih za vojsku, te dobne strukture itd.*

Etnografsko-statističko-topografska anketa iz 1850. godine nije bila predmet znanstvenih istraživanja, a ono što je napisano, posve je pogrešno.²¹ Zato o njoj malo znamo. Poznata je kao tzv. Kukuljevićeva anketa, koja se često poistovjećuje s popisom stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1851. godine. U tom smislu – i zato što do sada nije bila predmet sustavnih znanstvenih istraživanja i zbog pogrešnog vezivanja te ankete (1) uz popis stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1851. godine i (2) uz ime I. Kukuljevića i njegove ankete (sasvim drugoga i sadržaja, i namjene, i rezultata) koju je objavio u časopisu *Arkiv za jugoslavensku povjesnicu* – u historiografiji je i u javnosti uopće nastalo dosta nejasnoća koje zbunjuju. Prvo, riječ je o izuzetno vrijednoj i etnografskoj, i statističkoj, i topografskoj, i kulturološkoj građi, koja je uz to i dosta opsežna. Sačuvana je uglavnom kompletno u 18 kutija u Muzeju grada Zagreba. Drugo, riječ je o anketi koju su ispunjavali, s mnogo podataka, katolički i pravoslavni svećenici u Hrvatskoj i Slavoniji i Vojnoj krajini, prije svega u prvoj polovici 1850. godine (najveći dio zbirke), te 1858. godine, manji dio zbirke. Ista anketa, s istim formularima, obavljena je još i 1864. godine. Prepisali smo je i pripremamo je za objavljivanje u više knjiga.

Kako je nastala ta anketa, tko ju je organizirao, pod čijim pokroviteljstvom, tko je dao sredstva za to, u koju svrhu je provedena, koliko je trajala itd., konačno smo pronašli ključne dokumente o svemu tome u Hrvatskom državnom arhivu. A dokumenata o tome ima dosta. Ti dokumenti do sada nisu bili poznati javnosti. Zato je i došlo do različitih mišljenja o nastanku i sadržaju te ankete. Dio podataka iz te ankete – koji se odnose na broj stanovništva, škole i broj učenika, na poimanje narodnosti i narodnog jezika – analizirat ćemo prilikom objavljivanja popisa stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1851. godine. No, budući da ta anketa sadrži znatno više podataka, važnih za hrvatsku povijest uopće, angažirali smo jednu kandidatkinju na doktorskom studiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu koja će o tome (o etnografsko-statističko-topografskim anketama i mnogim knjigama u kojima se na tu temu govori o hrvatskim pokrajinama i uopće o svim pokrajinama

21 Usp. o tome: J. Borošak Marjanović, *Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i »Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine« u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine*, magistarski rad, obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 2007. godine, str. 87-90.

i narodima u Habsburškoj monarhiji sredinom 19. stoljeća) prijaviti doktorat, jer se o tome do sada nije posebno raspravljalo. U svakom slučaju, tu temu valja istražiti i analitičkom, i kvantitativnom i komparativnom metodom.

Ta anketa sadrži slijedeće rubrike koje su, većinom, iscrpno i opširno ispunjene :

I. Opis mjesni (topografski), tj. opis mjesta (sela, zaselaka, gradova)

Županije i regimente, ime mjesta, daljina od mjesta do mjesta, broj crkava, vjere, topografski opis mjesta, i polja, i rijeka, i potoka, poljski proizvodi, stoka, opis šuma, spomenici (crkava, starih gradova, zidina), stare i suvremene knjige itd.

II. Opis naroda – opis i statistika naroda:

- po spolu: muško, žensko;

- po vjeri: katolici, grčko-sjedinjeni, grčko-nesjedinjeni, protestanti i luterani, židovi;

- po jeziku – prema narječjima: štokavsko, kajkavsko, čakavsko;

III. Ima li škola i koliko učenika – u kojem je stanju škola i brojno stanje učenika;

IV. Razlikuju li se nošnja naroda po vjeri (vėrozakonu) u mjestu;

V. Rukotvorni proizvodi naroda u mjestu itd.

Ti su arci/formulari na četiri stranice, na tvrdom papiru (veličine: 76 cm dužine i 55 cm širine) upućeni svim katoličkim i pravoslavnim svećenicima u Hrvatskoj i Slavoniji i Vojnoj krajini. Sustavnom analizom te građe, u komparaciji s radovima i uzorima o tome u Monarhiji, a takvih knjiga ima veoma mnogo, može nastati dosta kvalitetnih radova. Nužno je istražiti koliko se i kako o svemu tome (s gledišta dakle i etnografske, i statističke, i topografske analize) u prvoj polovici 19. stoljeća piše u Habsburškoj monarhiji, koliko se ti radovi dotiču hrvatskih pokrajina i napokon kako se i na koji način o tome pisalo i istraživalo u Hrvatskoj. No, to zahtijeva velika istraživanja ne samo te ankete nego i više arhivskih fondova, te brojnih knjiga.

Prije popisa stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji, koji se vršio 1851. godine, Banska vlada je sredinom 1850. godine uputila zahtjev svim velikim županima te biskupima i vojnim starješinama da izrade i hitno pošalju kratke izvještaje o stanovništvu na području svih županija: o broju stanovnika, njihovoj vjerskoj pripadnosti i prema narodnosti.

U ljeto i na jesen 1850. godine svi su župani Banskoj vladi poslali sumarne izvještaje o tome: o veličini županije, broju stanovništva u županiji, o njihovoj vjerskoj i

nacionalnoj pripadnosti. Pronašao sam sve te izvještaje.²² Veoma su značajni, napose što se tiče shvaćanja o postojanju »narodnosti« u tim hrvatskim pokrajinama: narodnost se određuje prema pokrajinskoj pripadnosti. Uglavnom, u Hrvatskoj kao pokrajini većinom žive Hrvati i vrlo malo »stranaca« (uglavnom vrlo malo Nijemaca i Mađara), u Slavoniji kao pokrajini većinom žive Slavonci i mali broj »stranaca« (Nijemaca i Mađara) itd. Te ću dokumente objaviti u građi o popisu stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1851. godine.

Popis stanovništva i stoke 1851. godine, koji se provodio u Hrvatskoj i Slavoniji, obavljen je prema zakonskim odredbama koje su propisane od strane ministarstava u Beču i službenih napatuka/formulara koje je dao centralni bečki statistički ured u ljeto 1850. godine. Na temelju tih jasnih uputa i brojnih formulara (od *A* do *M*), koji su sadržavali brojna pitanja i mnoge tabele, ban J. Jelačić je, u ime Banske vlade, 10. rujna 1850. godine potpisao »Službeni napatuk o narodnom popisu u Hrvatskoj i Slavonii« i uputio ga javnosti i svim upravnim institucijama.²³ Taj je popis u Hrvatskoj i Slavoniji započeo 1. veljače i trajao je do 13. kolovoza 1851. godine.

Pronašao sam uglavnom sve te formulare, mnoge dokumente vezane uz taj popis i taj popis u cjelini. Sačuvan je u Hrvatskom državnom arhivu, u više fondova: Banskog vijeća, Banske vlade, Hrvatsko-slavonskog namjesništva, u fondovima hrvatskih i slavonskih županija itd. Ta je građa razasuta u mnogim kutijama. Pregledao sam preko 140 kutija dokumenata. Istraživanja o tom popisu smo uglavnom završili. Sada je u fazi pripreme za objavljivanje.

O tom popisu smo sakupili veoma mnogo građe, najmanje za dvije knjige izvora.²⁴ Prilikom objavljivanja tog popisa, s uvodnom studijom/knjigom o njemu, temeljito ćemo opisati tu građu, ali i istraživačke napore u pronalaženju tog popisa iz 1851. godine.

Ovdje valja napomenuti da postoji građa o popisu stanovništva i stoke i u drugim hrvatskim pokrajinama, u Dalmaciji i Vojnoj krajini za 1846. i 1851. godinu. Međutim, mi za sada nismo mogli istraživati i te dokumente, jer je to golema građa koja zahtijeva timski rad i istraživanje više godina. Bilo bi dobro da se nastavi ta istraživanja, napose za Vojnu krajinu.

Taj je popis stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1851. godine veoma vrijedan povijesni izvor. Opsežan je i bogat podacima: o broju stanovništva, narodnostima, vjeri, školstvu i stoci u tim hrvatskim pokrajinama. Razumije se da ovdje, zbog ograničenog prostora, ne mogu analizirati ni jednu tu temu, jer je građa o svemu tome veoma opsežna. Prilikom objavljivanja tog popisa, primijenit ćemo

22 Hrvatski državni arhiv, fond: Bansko vijeće, Banska vlada, hrvatske županije.

23 Banska vlada 1850, kut. 37. Taj »Službeni napatuk«, zbog svoje važnosti, donosim na kraju ovog rada.

24 Kada govorim u množini (npr. kao ovdje: »sakupili smo«), onda mislim na sebe i asistenta M. Rimca, koji mi je u ovom istraživanju dosta pomagao, a najviše će pomoći u pripremanju te građe za objavljivanje.

i analitičku, i kvantitativnu, i komparativnu metodu i usporediti sve te podatke s podacima iz drugih hrvatskih pokrajina: Dalmacije, Vojne krajine i Istre.

Nakon što je, na temelju zakonske osnove, od 1. siječnja 1851. godine u Hrvatskoj i Slavoniji počela organizacija nove uprave, a time i prikupljanja statističkih podataka, u arhivskoj građi i u centralnim publikacijama nalazimo niz statističkih izvještaja od 1851. sve do 1857. godine, ali i za kasnije razdoblje. Brojni su ti statistički izvještaji o mnogim pojavama u Hrvatskoj i Slavoniji: o stanovništvu, školama i učenicima, narodnostima, vjeri, činovništvu, plemstvu, liječnicima, advokatima, bolnicama i bolesnicima, popisima poreza, privredi itd.

O statističkim izvještajima iz Hrvatske i Slavonije u razdoblju od 1851. do 1857. godine i kasnije, postoji dvije vrste građe: jedna je, kako sam kazao, u arhivima, napose u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, u fondovima: Banskog vijeća, Banske vlade, Hrvatsko-slavonskog namjesništva, u županijskim i kotarskim fondovima itd., a drugi su brojni izvještaji objavljeni u spomenutim bečkim centralnim statističkim edicijama: *Tafeln zur Statistik der oesterreichische Monarchie, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich*, a napose u sjajnoj ediciji *Hof- und Staats-handbuch des Kaiserthumes Oesterreich; Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien*, Wien 1851–1860, *Statistische Uebersicht über die österreichischen Gymnasien*, Wien, za šk. godinu od 1851. do 1860, *Statistische Jahrbuch der österreichische Monarchie, Statistikai évkönyve* i u drugim edicijama i knjigama.

Kako je rečeno, svi ti brojni izvještaji, i arhivski i oni objavljeni, svjedoče o organizaciji sustavnog prikupljanja statističkih podataka u Hrvatskoj i Slavoniji od 1851. do 1857. godine, ali i za kasnije razdoblje. Tih izvještaja ima mnogo. Sve ćemo te izvještaje opisati i dio njih objaviti prilikom objavljivanja spomenutih popisa stanovništva iz 1849. i 1851. godine.

Nastanak novoga katastarsa i novih zemljišnih knjiga započeo je u Hrvatskoj 1851. a završen je u osnovi 1864. godine, iako se rad na tome dalje nastavlja. Suvremenici su smatrali da je to, kad je riječ o gospodarskoj statistici u Hrvatskoj i Slavoniji, najvažniji povijesni izvor. O tome, uz ostalo, svjedoči i spomenuti *Statistički ljetopis za godinu 1874.* koji je izdao Statistički ured u Zagrebu: »Vriedno je napose iztaknuti, kako se je unapriedila gospodarska statistika jedno tim, što je g. 1864. stalni katastar za uredjenje zemljarine u Hrvatskoj i Slavoniji dovršio radnje, izmjerivši cielu zemlju i statistici priredio mnogo gradiva, a drugo, što su se donekle bar izveli zaključci sunarodnoga statističkoga kongresa o tom, da se motri miena u posjedu i teretih nekretninah i iztražuje iznos, kojim su ove obterećene.«²⁵ Zemljišne knjige su doista izvanredan povijesni izvor. Valja ga sustavno istraživati.

S prestankom feudalnih obaveza i feudalnog poretka uopće za revolucije 1848/49. godine nastaje razdoblje novoga oporezivanja seljaka i svih stanovnika Hrvatske i

25 *Statistički ljetopis za godinu 1874.*, Statistički ured Dalm-Hrv-Slav. Zemaljske vlade, Zagreb 1876, str. IX.

Slavonije. Nastaju nove porezne knjige. Posebno nastaju popisi poreznih obveznika. U Hrvatskom državnom arhivu (u fondovima: Banskog vijeća i Banske vlade, a napose u fondovima hrvatskih županija), od 1850/51. godine dalje, nalaze se brojni tabelarni statistički popisi poreznih obveznika. Pronašao sam te brojne popise poreznih obveznika: popis svih stanovnika, svake županije i svakoga kotara, svakog mjesta napose: ime i prezime kućnog gazde, visina poreza koji treba da plaća, a time i veličina posjeda za koji plaća porez. Tada je, 1851. godine, određeno da stanovništvo, napose na selu, treba da plaća onu visinu poreza koju je plaćalo 1846/47. godine. Tih dokumenata, u tim fondovima, ima veoma mnogo. To je sjajan povijesni izvor za proučavanje: i visine poreza, i veličine posjeda, i ekonomskih prilika, i veličine/brojnosti obitelji, i rodoslovlja itd.

5. Zaključak

Na temelju izloženih dokumenata lako je zaključiti da je u Hrvatskoj i Slavoniji od 1851. godine dalje organizirano sustavno prikupljanje statističkih podataka (o stanovništvu, školstvu, učenicima i nastavnici, o narodnostima, o crkvama i svećenicima i vjernicima, bolnicama i bolestima, privredi, cestama, činovnicima itd.). O tome, kako vidimo, postoje brojna izvješća, i u arhivima i ona objavljena u centralnim edicijama. Nema sumnje da je to početak modernog prikupljanja i obrade i objavljivanja vrijedne statističke građe. Tu su zadaću imale nove upravne institucije: kotarevi, županije i centralna vlada. Da nije bilo tih prvih početaka modernizacije, od 1851. do 1856/57. godine, teško bi se u Hrvatskoj i Slavoniji uspješno proveo prvi sveopći moderni popis stanovništva i stoke 1857. godine. Za to sam ovdje donio dovoljno dokaza.

PRILOG

Naputak bana J. Jelačića i Banske vlade za popis stanovništva i stoke u Hrvatskoj i Slavoniji 1851. godine:

Službeni naputak o narodnom popisu u Hrvatskoj i Slavonii

§. 1.

Svrha službenoga narodnoga popisa jest, da se pronadju vȑodostojna data za povrĖmeno nadopunjivanje vojske, za svrhe obćine, nutarnjega dȑžavnoga upravljanja, i za obću ŗtatistiku.

§. 2.

Źiteljstvo svake obćine ima se dakle popisati sa razlićitimi osobnima svojstvi svake pojedine osobe, kao vȑozakonom, stališem, zasluŹbom, imetkom, itd.

§. 3.

Ovaj popisima ima se za sada ućiniti zajednićki od vojnićke i politićke Oblasti.

Od vojnićke strane ima k tomu Odboru doći jedan ovomu poslu vȑŗt ėastnik s jednim pisarom, odstrane civilne Oblasti politićki ėinovník koratski, i naćelnik obćine, ako je moguće s jednim pisarom, k tomu jedan ćlan zemaljske straŹe (Gens' darmerie), zatim Źu-
pnik sa svojimi maticami ćerkvenimi, ili kad je on preprećen, koja druga pouzdana osoba.

§. 4.

Priprava

Źiteljstvo ima se popisivati po redu kućah kako su obrojane. Obrojenje (numeriranje) kućah ima se onde, gđe joŗ nikakovo neobstoji, ili gđe bi se ponoviti imalo, na slȑdeći naćin od strane popisujućeg odbora preduzeti: Ono biva u svakome mȑstu obzorom na okolnosti zemaljske takovim naćinom, da se nijedno selo, bilo i najmanje sa drugim selom neutȑlovi; – i to po urednom poloŹaju kućah, ili poćemŗi od koje odlićnije sgrade, kao dvora, grada, vȑćnice itd. pa se tȑra tako po poloŹaju kućah na najprilićnii naćin u arithmetićkom redu sve dotle, dok su sve kuće istoga mȑsta obrojene.

Predgradja, ako imaju posebna imena, moraju se razlikovati u obrojenju od samih gradovah. Isto valja i od onih mȑstah, gđie Źidovi oddȑljeni ŗivu, te imaju posebnoga naćelnika obćine.– Broj kuće ima se namȑstit na kući od strane druma, inaće nad ulazom kućnim.– Sva zdanja, koja su opredȑljena i uredjena za ljudski stan, imaju se obrojiti, dakle i samotne kuće oddaljene, ŗumske kolike itd. kao takodjer onakova zdanja, u kojih ljudi samo za nekoje vȑeme nestanuju, ili nemogu stanovati.

Naprotiv pako netreba obrojiti onakova zdanja, koja nisu opredȑljena za ljudski stan, ni onakova, u kojih se ljudi u drugih kućah obitavajući samo za nȑko vȑeme zaderŹavaju, kao npr. ćerkve, straŹarnice, dȑlaonice, mlini itd. ako u njimi nitko nestanjuje, nego jih ljudi samo radi dȑla polaze.– Ako koja kuća propadne, ima se tako dugo kao neobitavana u raćun

voditi, dok je god vjerojatno, da će se opet podignuti, kada pako ove vjerojatnosti već nestanu, ima njezin broj dobiti pèrva kuća, koja se iz nova sagradi.

Drugačie pako ima svaka nova kuća onaj broj dobiti, koji za zadnjom kućom mēsta slēdi, makar se ova i usred ostalih već obrojenih kućah i podigla, jer u obrojenju nesmiju biti drobiši (Bruchtheile).

Iz ovoga uzroka mora takodjer, ako se iz više kućah jedna sagradi, ova sve priašnje brojeve nositi, dok se god novo obrojenje nepreduzme.— Obrojenje svake kuće, ima njezin vlasnik na svoje troškove učiniti, i kad je potrebito ponoviti, u kom obziru popisujući odbor, kod popisa potrebiti uput dati ima, da se dotični broj odmah na kuću načini ili pribije.

Na ulazu i izlazu svakoga mēsta ima se od občine ili na varoških vratih, ili na jednom upravo zato opredēljenom stupu od dèrveta ili kamena namēstiti tabla s imenom mēsta u narodnom jeziku.

§. 5.

Podpunost narodnoga popisa i iznimke od popisa

Svi u jednoj kući stanujući ljudi imaju se na jednoj posebnoj listini popisati. Nitko se nesmije izpustiti, ni onda, kad je tko za vrēme nepribitan, dokle god nije iz občine sa svim zakonito odpušten.

Podpunost pèrva je vlastitost narodnoga popisa. Izuzeti su od ovoga popisa samo u *mēsečnih tabelah regimentah bataillonah i korpusah naznačeni vojnici.*

I ova je iznimka samo osobna; žene, dēca, službenici itd. vojnikah, imaju se u listinu upisati i s brojem 1 u dotičnoj rubriki naznačiti, pa se još ima u rubriki svojstvah ubilježiti npr. supruga kapetana N. N. od regimente N. N. isto ovo ima se učiniti kod ženah vojničkih i dēce.

I one vojničke osobe, koje nisu kod regimente, bataillona ili korpusa, kao generali, ako nisu vlasnici regimentah, osoblje mēstnih zapovēdništva (Plaz Commando) patentalinvalidi itd. imaju se sa svojom dēcom, kao i drugi žitelji u ovu listinu upisati.

§. 6.

Popisna listina

Formular A. pokažuje, kakova ima ova listina biti.

Na čelu ima se postaviti *godina*, kad se je počelo u listinu upisavati, i nepromēnjuje se dok god listina traje.— *Zemlja*, npr. Hèrvatska i Slavonia.— *Župania*, npr. Zagreb, Požega itd. *Kotar*, npr. Podžupania Zagreb, Samobor, Vèrovitica itd.

Mēsto, ovdē se ima postaviti grad (predgradje, tèrgovište, selo) i ime.

Broj kućni, razjasnuje se **§-om 3.** a broj stanarskih obitelji (Wohnpartei Numer.) **§-om 14.**

Ime kuće gospodarara: ovo se ima uvek, stanovao on ili nestanovao u kući, ovdie upisati, i da jedna kuća ima više gospodarah, imali bi se svi upisati.— Ako kuće gospodar ili jedan od kuće gospodarah nestanuje u istoj kući, to se ima kod njegovoga imena naznačiti, stoji ovdie, ili u mēstu N. N. pod kućnim brojem N. N.— Ovako se takodjer ovamo upisuje npr. sveučilište, vècnica, dvor, učiona, župnički stan, bolnica itd. s opazkom: kraljevski, grofa N. N., občine N. N.

Ako za jednu kuću više popisnih listinah treba, onda se, da je manje pisarie, samo na prvoj listini napiše ime vlasnika, a na sljedećih se mjesto toga piše samo: *isti*.

§. 7.

Rubrike: ime, godina rođenja, imena stanovnika

Stanovnika imena i pridjevci, zatim naznačenje plemštine (knez, grof, baron, plemić) i naslovi npr. od Galanthe itd.) imaju se onako upisati, kako se u narodnom jeziku pišu.— Kod udovice ima se upisati ime njezinoga – pokojnoga supruga, a kod djece iz različitih ženitbah ime rođenoga oca.

Nezakonska djeća imaju se u popisnu listinu svoje matere upisati pridjevkom, koji jim je nadđenut u křstnoj matici.— Nahod (Findling) upisuje se imenom, njemu od odgojiteljah nadđenutim, u njihov listinu.

Primětbe: »nezakonsko, nahod« netreba.

Godina rođenja ima se kod mužkoga i ženskoga spola upisati, u dvojbenih slučajevih i kada je to važno radi vojničke dužnosti, ima se pronaći iz křstnoga lista i křstne matice.

§. 8.

Osobna svojstva

U rubriki: »*osobna svojstva*« ima se naznačiti:

1) *Dostojanstvo*: npr. tajni savětnik, komornik, doctor medicine i chirurgie ili pravah itd. kao takodjer biskup, prepušt ili piarista, fratar itd.

2) *Čin*: tajnik, porezni prijemnik itd.

3) *Zanat i zaslužba*: npr. fabrikant, pekar, mlinar, nadničar, sluga itd.

4) *Věrozakon* –

5) *Vlastništvo*: ima se naznačiti ovako, npr. vlasnik zemaljah, kuća, glavnicah itd.

6) imaju se takodjer kratko ali dobro naznačiti sve druge osobne okolnosti, koje bi u vojničkom ili drugom obziru mogle važne biti, npr. pastorak, gojenik itd. Rubrika: *stališ* ne treba daljeg razjasnjenja.

§. 9.

Narodnost

U rubriki »*narodnosti*« ima se kod svake domaće osobe naznačiti narodnost, spadala k istoj narodnosti većina žiteljstva ili ne.— Kod punolětnih valja u tom obziru vlastita izrečba, a kod malolětnih ima se uzeti narodnost roditeljah.— Ovo se ima samo jednom rečju naznačiti, npr. Hěrvat, Němac itd.

§. 10.

Kod rubrike: »*Od mužkoga spola*«, npr. 17. godina itd. mora se samo to opaziti, da se u jednu stanovitu godinu dobe ima uvek onaj uzeti, koji je onu navěršio u lětu neposredno prije godine popisa, npr. u narodnom popisu godine 1850. ima se na koji god nad godine 1832. rođeni mladić upisati u rubriku 17. godinah itd.

§. 11.

Rubriki: »*broj domaćih*« ne treba nikakvog razjasnjenja, u rubriki: »*od ovih nepribitni nalaze se*« imaju se upisati one osobe, kojih duže vrémena neima kod kuće, kao djaci, dētići, sluge, dalkei putnici itd., ovi nepribitni imaju se tako dugo voditi u ovoj rubriki stanja žiteljstva občine, dok se službeno nedokaže njihova smērt, izseljenje u stranjsku dēržavu, ili zakoniti prestup u drugu občinu.

Naprotiv nema se nitko kao nepribitan navesti, koji je samo slučajno za vréme popisa, i kratko vréme od kuće oddaljen.— Ako se nezna, gdē se koji nepribitni nalazi, to se ima navesti u rubriku: »*u stranjskoj dēržavi*«. Rubriki: »*broj pribitnih domaćih*« netreba nikakvoga razjasnjenja.

§. 12.

Opazke

Kod *budućeg* pregleda narodnoga popisa ima se u rubriki opaskah upisati: *Umro godine ...*

Naselio se godine od kuda? Izelio se kamo? pa još ono, što u rubriki svojstvah neima mēsta, a svakako naznačeno biti mora.

§. 13.

Tko ima dobiti posebnu popisnu listinu?

Posebnu popisnu listinu u narodnom popisu ima dobiti:

- a) *Svaki oženjeni s dēcom, ili bez dēce.*
- b) *Udovci i Udovice s dēcom.*
- c) *Neoženjene i neudate, ili udove osobe, bez dēce, koje imaju družinu, ili koje same za sebe stanuju, ili živu od vlastitoga imetka, službe ili zaslužbe.— Ovdí se mora opaziti: da se živuća dēca, pribitna ili nepribitna imaju uvēk upisati u listinu svojih roditeljah; u jednu popisnu listinu imaju se takodjer upisati rodjaci i gojenici, koji uslēd gornjih triuh toćakah neimaju posebne listine i koji kod onih žívu, číja je popisana listina, tj. koji k istoj obitelji kućnoj spadaju.*
- d) *Samostani, (manastiri), bolnice, akademie, zavodi* itd. imaju jednu listinu za sve u jednom društvu i pod jednim predstavnikom živuće osobe s iznimkom ipak onih, koje uslēd gornjih triuh toćakah imaju posebnu popisnu listinu.
- e) *Kasarne, sve u njih obitavajuće častničke gospoje i vojničke žene bez dēce, zatim častnička i vojnička dēca, kojih je mati preminula, dobivaju samo jednu listinu, izuzamši ipak onu, koja uslēd gornjih triuh toćakah i onako imaju posebnu popisnu listinu.*
- f) *Svako, takodjer pusto zdanje, koje je obrojeno, ima dobiti posebnu listinu s opazkom: »za sada pusto«.*

§. 14.

Upisivanje u popisnu listinu i obrojenje stanarskih obitelji

U ovakvu jednu listinu imaju se dotični ljudi sljedećim redom upisati: za kuće gospodarom i njegovom ženom, ili za udovicom sljede sinovi po dobi dole, zatim kćeri, za ovimi ovdje se nalazeća rodbina mužkoga i ženskog spola.— Medju sinovi i kćeri i medju ovimi i rodbinom ima se prostor do tri četiri linie prazan ostaviti, da se ovdje po redu mogu upisati deca, koja bi se još rodila.

Ako se upisivanje ima produžiti još i na drugu stranu listine, to se mora na prvoj strani ozdola na desno napisati »*prevèrni*« da se kod sastavljanja pregleda ne zaboravi na drugu stranu. Ako sirotna bratja i sestre skupa stanuju, imaju se istim redom upisati, i na mjesto : *sin, kći*, ima se pisati: *brat, sestra*.

Kod kućah, koje usléd rečenih načelah više popisnih listinah trebaju, imaju se ove popisne listine po stanarskih obitelji obrojiti.— Ako kuće gospodar ili više kuće gospodarah u jednoj kući stanuju, to oni dobivaju pèrve brojeve stanarskih obitelji; u obrojenju ostalih stanarskih obitelji počimlje se od najgornjega kata, pa se tèra dole do zemlje po tekućem broju.

Ako jedna popisna listina nije dosta, da se u nju svi k njoj spadajući ljudi upišu, npr. dok manastira, onda se uzme druga, tretja itd. listina s opaskom: »*Produženje brojevah stanarskih obitelji*«

§. 15.

Razjasnjenje listine inostranacah

Listine inostranacah, Formular B., — koje su uvedene, da se prištede popisne listine, netrebaju u obziru svojih rubrikah nikakvoga osobitoga razjasnjivanja, jer o njima valja sve ono, što je o popisnih listinah rečeno, i što se tamo proteže.— Odmah iz početka piše se broj kuće i stanarskih obitelji, gdje se upisuje svaki kod narodnoga popisa pronadjeni inostrani tj. svaki, koji nespada k domaćemu žiteljstvu mjesta, nu ipak tamo za stalno stanuje, i ovako imaju se osobe, koje bi svojim preseljivanjem popisne listine na skoro izkvarile, onim redom, kojim se u mjestu nalaze, upisivati u listinu inostranacah; na čelu ove listine ima joj se postaviti broj listine, da se mogu obrojiti, kada bi jedno mjesto više ovakovih listinah trebalo.

Putnici koji u obćini nepribivaju dulje, ili za stalno, neimaju se u ovu listinu upisati, izuzamši, da su iz koje austrianske krunovine, pa da je sumnja, da su samo zato od kuće otišli, da izbègnu narodni popis.

Kod inostranacah mora se uvek u rubriku »*opazka*« naznačiti, od kada se u austrijskoj državi nalaze.— U ostalom ima se naznačiti kod svih inostranacah u rubriki »*osobna svojstva*« osim u §. 8. izbrojenih svojstvah takodjer *narodnost i otačbina*, npr. Poljak iz Pruske, Njèmac iz Česke, Čeh iz Česke, Madjar iz Ugarske itd.

§. 16.

Postupanje u narodnom popisu

Dobar čas prije, nego se narodni popis preduzme, ima se obznaniti i pored toga tada, kao i u izvèstnici (*Anzeige-zettel*, vidi niže) kad se preda, napomenuti, da će se usléd važnosti okolnostih ili opake namère kazniti novčanom globom od 10 fr. srebra, koja će pripasti mjestnom zavodu siromakah, ili ako ovu platiti nemore, uzom do jednoga tjedna, svaki:

1. Koji izbjegne narodni popis ili njegov pregled;
2. Koji nalog popisavajućeg odbora neizvrši, ili
3. Zahtjevano od sebe izvještje uzkrati, ili
4. Koji možda u tomu obziru što neistinitoga očituje.

Narod se neće popisivati od kuće do kuće, nego mještimice i to na sljedeći način:

Načelnik občine pozvat će u občinsku ili koju drugu zato prikladnu kuću:

A) sve kuće gospodare ili kad ovi iz važnih razlogah doći nemogu, njihove namještnike.

Ovi imaju za to jamčiti, da će se svatko, tko u njihovoj kući stanuje, popisati; oni imaju takodjer od svega izvještje davati.

B) svi oni, koji imaju posebnu popisnu listinu, moraju sobom doneti *izvještnicu*, u kojoj imaju s imenom, godinom narodjenja, stališem i poslovanjem, vjerozakonom, narodnostju, i otačbinom, popisani biti; svi u njihovu popisnu listinu spadajući, ako i nisu pribitni, kao i kod njih prebivajući strani ljudi. Iz važnih razlogah more ovaj posao i druga koja osoba izvršiti.

Ako od svih, koji su u istoj popisnoj listini popisani, nitko nezna pisati, mogu se potrebita izvještja i ustmeno davati.— Od neprimitnih mora se izvještje dati i potrebita naznačiti.— Pred odbor mora ujedno više stanovnikah doći, da se tako preprèči svako zatajivanje.— Pozivanje njihovo mora se početi od broja 1. tako, da nitko bez sile nedangubi.— Popisavajući vojni častnik i politički kotarski Činovnik sa Načelnikom občine vode, gdje je moguće, u istodoba svoje različite knjige narodnoga popisa.

Narodni popis mora se onako kako je pèrvi put učinjen nanovo kod *budućeg pregleda* sav s potrebitimi pitanji pročitati i onda uslèd potrebe izpraviti.

Kako se koja osoba iz jedne rubrike u drugu, ili iz ove listine u onu premèsti, to se mora njezino ime i broj onde izbrisati a ovde upisati. I rubrika svojstvah ima se uslèd okolnostih promèniti.

Listine stanarske obitelji, koja se je preselila u drugu kuću, ima se i u popisnoj knjigi tamo prenèti, listina onih stanarskih obitelji, koje su se u druga mèsta istoga kotara preselili, imaju se spraviti, i kod popisa dotične občine uvèrstiti.— U velikih gradovih ima se redarskim povèrenikom naložiti, da što više pomažu u poslu narodnoga popisa.

U ostalom ima se narodni popis u velikih gradovih na isti način činiti kao i u pokrajinskih i na selih sa slèdećimi promènama:— Svaki kuće gospodar dobiva toliko štampanih izvještnicah (*Formular C.*) koliko ima stanarskih obitelji u svojoj kući; na kojih izvještnicah je već potrebiti upit za njihovo ravanje dodat.

Kako je narodni popis navèšten, ima on ovaj naputak svojim stanovnikom priobćiti, da znaju, kako imadu upisavati u izvještnicu. Zatim donese kuće gospodar, kad je pozvan ove popisne izvještнице pred popisavajući odbor, koi odredjuje njihovo prenošenje u popisne listine i u listine inostranacah.

Kuće gospodar jamči za podpuno popisanje izvještnicah, pak ima takodjer popisavajućem odboru davati potrebita ustmena izvještja.

§. 17.

Městni pregledi

Iz popisnih listinah, koje su uređjene po brojevih kućah i stanarskih obitelji ima se po **Formularu D.** sasataviti městni pregled tako, da se u svakoj rubriki listine stojeći brojevi i pridavci sbroje, i Summa upiše u dotičnu rubriku pregleda.

Glavna rubrika »narodnost« ima se po potrebi perom razděliti u tolike manje rubrike, koliko je uslěd popisnih listinah narodnostih kod žiiteljstva u pregled spadajućega nadjeno.— U rubriki narodnostih popisne listine navedene osobe svake narodnosti, imaju se sbrojiti, i suma upisati u městni pregled. Narodnost, od koje u jednom městu ima najviše ljudih, dolazi u pěrvu rubriku sa svojim nadpisom, i tako dalje.— Na isti način ima se postupati s rubrikom: »po věrozakonu« ni za ovu ni za rubriku: »po stališu« netreba ovdí dalje nikakvog razjasnjenja.— Kad su na ovaj način sve popisne listine jednoga města prenešene u pregled, onda se učini suma svega domaćega pribitnoga i nepribitnoga žiteljstva.

Na isti način imadu se svakoj knjigi narodnoga popisa, priložene listine inostranacah sbrojiti i suma s primětbom: »k tomu suma inostranacah« pribrojiti onoj sumi, koja od ukupnog pribitnog domaćeg žiteljstva preostaje, od kuda će izaći glavna suma městnoga pregleda. Ako je koje město tako napučeno, da nije dosta jedna listina pregleda, to se uzme više njih, koje se imaju obrojiti, suma iz jedne listine u drugu preněti, dokle neizadje glavna suma cěloga města.— Ako je politički činovník kotarski napose od vojničkoga odborníka vodio u jedno doba jedan exemplar popisne listine, onda se imaju rezultati posebice sbrojiti i spraviti, te ako se nadju pogrěške, izpraviti.

§. 18.

Knjiga narodnoga popisa

Kad je dogotovljen městni pregled, imaju se pregledane popisne listine, koje su poredjene po tekućem broju kućah ili stanarskih obitelji skupa sa listinom inostranacah i městnim pregledom, te pregledom blaga metnuti u dvije korice, koje se sa četiri strane svežu. Na ovaj način ima se u svakom městu sastaviti knjiga narodnoga popisa u dvih exemplaríh, jedan za oblast, drugi za obćinu, koja ga mora pazljivo čuvati. Ako je město veliko, učini se iz knjige više svezakah. Na gornju koricu ima se postaviti cedulja, na kojoj je napisano ime města, kotara, županije i zemlje. Ako jedno město ima više svezakah, onda se ovdí ima takodjer naznačiti: 1., 2. svezak itd.

Obćina mora prepis svoga sumarnog pregleda poslati predpostavljenoj političkoj oblasti.

Da se ovaj posao po propisu učini, zato je od vojničke strane odgovorno zapovědništvo od snubišta, i zemaljsko vojno zapovědništvo, a od političke strane, dotični kotarski i županski načelnik i zemaljska vlada. Nadju li se u kojoj obćini kakove zaprěke, ima jedan pověrenik odmah na město otići, da učini istraživanje i stvar da razpravi.— U obće moraju političke i vojničke oblasti u svem ovom poslu u najvećem uzajemnom porazumljenju raditi. Do potpunog uređenja obćinah i obćinskih zdanja ima se za obćinu naměnjeni exemplar popisa dotične kotarske podžupanijske oblasti pričuvati.

§. 19.

Daljni pregledi

Iz svih na jedan kotar spadajućih mjestnih pregledah ima se sastaviti kotarski pregled i tako dalje do zemaljskog pregleda po *Formularu E. F. G.* samo u obziru rubrikah narodnostih, koje su bez nadpisa ostavljene, opažava se, da se i ovdje načinom u §. 15. propisanim imadu rubrike učiniti, nadpisati i izpuniti. More se doduše dogoditi, da se proměni red narodnostih u pojedinih pregledih, što kao naravno slėdstvo nećini nikakve zaprėke. Isto ovako ima se raditi s rubrikami za vėrozakon.

Glede blaga, koje se ujedno sa narodnim popisom popisati ima, ćini se ta opazka, da je toćni popis toga, osobito konjah, od velike vaźnosti u svakom obziru, i da se dakle isti popis polag propisanih rubrikah sa svom toćnostju preduzeti ima.— Broj blaga ima se u pregledu mjestnom blaga (polag *Formulara H.*) po redu kućnih brojevah toćno upisati.— Blago spadajuće ikakvom inostrancu ima se pod dotićnim brojem kućnim i stanarskim u pregled mjestni blaga upisati.— Kad se sbroji mjestni pregled blaga, onda se sastavljaju pregledi kotarski, ųupanijski i zemaljski polag *Formularah I. K. L.*

§. 20.

Ministerstvo rata, financiah i nutarnjih poslovah odlućili su obzirom na razloge pravednosti, dozvoliti vojnim ćastnikom za narodni popis opredėljenim od dana njihovog polaza iz męsta prebivaliřta ili męsta sluźbenog do dokazanog dana njihovog dolaska na ono męsto, gdje njihovo dęlovanje poćimlje, u koje se ime za ravnanje popisa narodnog odredjenom vojnom ćastniku Zagreb, za ostale pako ono męsto gdje popis zapoćimlje, smatratise ima, *podpune nadnice polag ćasti svakom pripadajuće*, koje nadnice isto tako kao i suviřak na mirovnu platju za vojne ćastnike iz penzie, za ovaj popis odredjene, i *priplatak* na dan *řest* krajcarah srebra za podćastnike za pisariu opredėljene, na raćun kameralnog Aerara izplatiti se imaju.— Od dana dolazka njihovog u *męsto opredėljenja* imaju *podpuno nadnice prestati*, i njima po ministerialnoj uredbi od 7. kolovoza 1850. broj 16.459. *polovica dotićnih nadnicah* takodjer iz kameralnoga Fonda izplatjivati se.— Vojnom ćastniku kod popisnog odbora sudėljujućem imade se dati bezplatni stan, i dvoja predpreźna kola, uz naplatu regulamentarnu, od kojih kolah jedna imade vojni ćasnik sa politićkim ćinovnikom zajedno upotrebiti, a druga na voźenje popisnih knjigah i pisara.

U slućaju odviře zloćesta vremena i puta, dozvoljeno je kao u skrajnjoj nuźdi, i ćetiri konja u svaka kola za predpregu uzeti, koja se potreboća ipak dovoljno dokazati ima.— Pisaru popisnom pripada uz naplatu jednog krajcara srebra spavarine zajednićki stan sa kućnim gospodarom, i k urednoj platji i opredėljenoj skuparini gore naznaćena priplata *po řest krajcarah srebra na dan.*

Na tu svęrhu imaju popisnom ćastniku vojnom dotićne regimente razmęrnu summu novacah na raćun dati, da more platiti predprege od męsta svoga prebivaliřta do męsta opredėljenja i natrag, kao i na putovanje kod popisa, konaćno priplate i spavarine za pisara i trořak na pisariu.— Putovanje vojnog ćastnika od męsta prebivaliřta do męsta popisa i natrag ima se ćiniti na putni list (Marsch-Route) po bojnom povęreniku izdati, putovanje u dotićnom popisnom kotaru polag daljeg produźenja (instradiranja) putnog lista od strane politićkog ćinovnika kotarskog, doćim se odredjuje, da se ovo putovanje i popis najkratjim putem i po redu selah i obćinah, preduzeti ima, da se priřtede nepotrebiti trořkovi.

Svi troškovi popisni naplatjivat će se od strane Aerara kameralnog, čega radi od bojnog povjerenika pregledani računi popisnih časnikah vojnih kroz zemaljsko zapovjedništvo vojno banskoj vladi poradi naknade dotičnog iznoska iz kameralne u bojnu blagajnu, poslati se imaju.

U ostalom dozvoljeno je, za unapredjenje ovog važnog posla, da se izplati iz dèržavne blagajne svaki dan priplata od jednog forinta srebra sudèlujućem kotarskom činovniku, kao iznimka, *za vrème toga sudèlovanja izvan običnog mjesta prebivališta*, koi se iznosak ima obračunati uz prilog jednog legalisiranog prepisa iz poslovnika popisnog odbora.– Izvan ove priplate pako ne pripada njima pravo obračunavanja nikakovih drugih putnih troškovah ikakve vèrsti.

§. 21.

Vèrhu napredovanja popisnog posla ima se svako petnaest danah naknadno tj. od 1. do 15. i zatim od 16. do zadnjeg svakog mēseca, pregled polag *Formulara M.* sastaviti, po odborniku političkom i vojnom podpisati, po pèrvašnjem putem velikog župana na bansku vladu, a po posljednjem putem zapovēdništva od snubišta na vojno zapovēdništvo zemaljsko pošiljati na daljni predlog na dotična ministerstva.– Dodaje se i to, da se u ovih pregledih ima svakiput naznačiti ukupnost cēlog popisa od njegovog početka i s njime novi popis za poslednih petnaest danah, te obe summe sbrojiti imaju.

§. 22.

Kao dokaz za obračunavanje glede pristojbinah (Gebühren) ima se vèrhu svagdašnjega načina poslovanja popisnog odbora, uredni poslovnik dnevni (Geschäfts-Journal) dvostruko voditi, svaki dan od svih članovah odbora zajedno podpisati, u kom se poslovniku ima naznačiti dan, mēsto, i način poslovanja, od koga se po dovršenom popisu jedan exemplar na bansku vladu, a drugi na vojno zapovēdništvo zemaljsko dotičnim putem službenim predložiti ima.

U Zagrebu dne 10. rujna 1850.

Jelačić v. r. Ban.

SUMMARY

The beginnings of modern statistics in Croatia and Slavonia from 1850 to 1857

The author discusses the beginnings of modern statistics in Croatia and Slavonia. Legal, organizational and institutional foundations for those activities did not appear in 1857, but as early as 1850/51. The paper will show that the legal/institutional organization that was present in the period between 1851 and 1856/57, however modest it was in terms of modern historical statistics in Croatia, was undoubtedly crucial for the implementation of the first modern census of 1857. All this, as well as a comprehensive overview of the 1849 census and the 1851 population and livestock census in Croatia and Slavonia, is discussed further in separate books. The material is extremely valuable and it is the belief of the author that the historical statistics, along with other sources, must be examined using analytical, quantitative and comparative methods.

Keywords: modern statistics, Habsburg Monarchy, census, Croatia